

Driel, C. M. van, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B. D. Eerdmans (1868-1948)* (Dissertatie Leiden 2005, Theologie en geschiedenis; Kampen: Kok, 2005, 622 blz., €39,90, ISBN 90 435 1185 4).

B. D. Eerdmans (1868-1948) was sinds 1898 hoogleraar Oude Testament aan de Leidse universiteit. Hij was een modern theoloog en viel vooral op door zijn polemische zin. Zijn academische huzarenstuk was zijn kritiek op de bronnenhypothese van Graf-Kuenen-Wellhausen, de mede te Leiden ontwikkelde visie op de eerste vijf boeken van het Oude Testament. Een collega typeerde hem in 1948 als ‘een nuchtere, zelfstandige, hoofdige Hollander, ‘wiens hand tegen allen is en de hand van allen tegen hem.’ (22) Als modern theoloog gaf hij leiding aan de vrijzinnige kring en deelde hij begin twintigste eeuw de kritiek van een jongere generatie op het vroege modernisme als te optimistisch en te rationalistisch. De toenadering van de vrijzinnigheid tot de Hervormde Kerk en de orthodoxie deelde hij echter niet. De tweede in de titel genoemde heer die hij diende was de politiek. Hij was gedurende de Eerste Wereldoorlog en in de vroege jaren dertig Tweede Kamerlid voor de Liberale Unie en voor de in 1921 gevormde Vrijheidsbond, en in de jaren twintig lid van de Leidse gemeenteraad. Op politiek terrein keerde hij zich met name tegen de pacifistische en sociaal-democratische invloeden in vrijzinnig-protestantse kring.

In dit vooral beschrijvende proefschrift wordt de in vergetelheid geraakte vrijzinnig-protestantse wereld van de eerste helft van de twintigste eeuw blootgelegd en daar ligt dan ook de voornaamste verdienste. Een werkelijke biografie kon dit boek niet worden. Een archief-Eerdmans bestaat niet en behalve enkele manuscripten zijn er niet veel meer dan twee dozijn brieven van Eerdmans bewaard gebleven. Ook is het overgrote deel van de liberale partijarchieven in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. Maar met bekwame ijver en veel vasthoudendheid is vooral via de — ook al obscuur geworden (zie bijv. 288, noot 88) — periodieke pers van de vrijzinnig-protestanten de publicitaire arbeid van Eerdmans vrijwel geheel boven water gekomen. Met die publicaties kwam de hele vrijzinnige en soms ook de halve orthodoxe wereld van de protestanten boven water, want er was vrijwel geen opvatting in die kringen die Eerdmans ongemoeid liet.

Eerdmans maatschappelijke engagement kwam voort uit teleurstelling over de miskennis van zijn inzichten in de eerste twee decennia van zijn hoogleraarschap, met name inzake zijn bestrijding van de bronnenhypothese. ‘The lonely critic’ (115) liet daarna het publiceren op zijn vakgebied vrijwel na — tot hij als emeritus hernieuwde studiezin kreeg — en wijdde zich sindsdien aan de samenleving — en aan briden: hij werd Leids kampioen. (34) Van Driel concentreert zich sterk op de publicitaire arbeid van Eerdmans, maar plaatst die steeds in een context waarvan hij de cirkel steeds ruim trekt. Eerdmans bespeelde die hele context ook als opposant en als bestuurder. Hij was van 1904 tot 1908 voorzitter van de belangrijkste godsdienstige organisatie

in deze kring, de Nederlandse Protestanten Bond. De NPB groeide onder zijn voorzitterschap tot het hoogtepunt van meer dan 20.000 leden. Bij deze bond lag zijn sympathie meer dan bij de Hervormde Kerk: hij was eerst vrijzinnig en daarna eventueel hervormd. (383)

Uitvoerig doet Van Driel de vrijzinnig-protestantse ontwikkelingen omstreeks de Eerste Wereldoorlog uit de doeken. Er ontwikkelde zich in die jaren onder invloed van het cultuurpessimisme een rechtse theologische variant, waarin de transcendentie van God en het openbaringskarakter van het christendom een belangrijke rol speelde. En sociaal gezien maakte deze kring een ontwikkeling door van individualisme naar gemeenschap, en zodoende naar traditie, samenleving en kerk. Eenzelfde ontwikkeling is voor deze periode geschetst in het in 2005 verdedigde Leidse proefschrift van Tjaard Barnard over de Remonstrantse Broederschap, dat Van Driels beschouwingen over het vrijzinnig-protestantisme ondersteunt. Eerdmans zelf liep in deze ontwikkelingen mee, maar niet voorop. Hoewel zijn theologische opvattingen niet nauwkeurig vast te stellen zijn, brak hij in elk geval niet zo radicaal met het modernisme van de negentiende eeuw als zijn bentgenoot G. J. Heering. Hij was, zoals dat bij meer polemici het geval is, sterker in kritiek dan in opbouw.

Dat bleek ook in zijn polemieken met de orthodoxe theoloog Herman Bavinck omstreeks 1911. Eerdmans kende de gereformeerde leer van huis uit, maar had in zijn Leidse studententijd voor de vrijzinnigheid gekozen. Hij geloofde met vele vrijzinnigen dat hun geloof aansloot bij de moderne wereld en dat hun zege over de orthodoxie aanstaande was. Eerdmans hielp die ontwikkeling een handje door in ietwat onbesuisde brochures de orthodoxe pretentie van trouw aan de klassieke leer te ondergraven en te betogen dat met name de neocalvinisten de moderne, naturalistische wereldbeschouwing hadden overgenomen. Van Driel besteedt er een vermoeiend kwart van zijn proefschrift aan — teveel van het goede.

Ik begrijp niet goed waarom Van Driel het in de titel van zijn proefschrift over *twee* heren heeft, terwijl hij in zijn boek uitlegt dat Eerdmans juist een nauw verband legde tussen kerkelijke en politieke verhoudingen. (279) Hij opende niet voor niets zijn theologische aanval op de orthodoxie tijdens het kabinet-Heemskerk (1908-1913). Eerdmans was als politicus theoloog en als theoloog een politicus — en kon dus in zekere zin instemmen met Abraham Kuypers' introductie van een geestelijke 'antithese' in de politiek. Hij kon slecht met het ongeestelijk karakter van de liberalen uit de voeten en richtte in 1931 zelfs een Vereniging van Vrijzinnig-Godsdienstige Liberalen op. Deze vereniging keerde zich ook tegen het oprukkend pacifisme en socialisme (Willem Banning) in vrijzinnige kring.

Als politicus was Eerdmans aanvankelijk fel tegen de grondwetswijziging van 1917, die onderwijspacificatie zou brengen. Het algemeen kiesrecht zou er naar zijn verwachting toch wel komen en hij wilde daarover geen 'ruilhandel' doen ten bate van het bijzonder onderwijs, maar koste wat kost de openbare school redden als eenheidsvormende instantie binnen de natie. Mede door zijn toedoen werd in grondwetsartikel 192 gesteld dat deugdelijkheidseisen voor onderwijs (Eerdmans bedoelde uiteraard: voor het bijzonder onderwijs) bij wet

dienden te worden geregeld. In deze vorm kreeg de grondwetswijziging toch zijn steun — onredelijk was hij niet. Sindsdien was de politiek in zijn ogen echter vervallen aan socialisten en confessionelen, zoals de kerk aan de orthodoxie verviel. Naar aanleiding van de sympathie van de SDAP voor de mouterij op het marineschip *De Zeven Provinciën* in 1933 suggereerde Eerdmans deze partij als toonbeeld van ‘verwording en verslapping van staatkundig bewustzijn’ te laten ontbinden. Zover kon hij ten aanzien van zijn kerkelijke tegenstanders nooit gaan, en daarom denk ik dat deze tartende polemicus meer ruimte kreeg en zich ook beter thuis voelde in de politiek dan in de theologie.

George Harinck

Drunen, A. van, *'s-Hertogenbosch. Van straet tot stroom* (Cultuurhistorische studies; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg; 2006, 516 blz., €49,95, ISBN 90 400 8846 2).

Nederland is rijk aan oude steden. Achter jongere gevels gaat in die steden een groot aantal oude huizen schuil, enkele zelfs ouder dan 800 jaar. Het onderzoek naar die stadshuizen kent al een lange traditie, in eerste instantie vanuit historisch en kunsthistorisch perspectief. Daarbij is, door de bank genomen, de aandacht gericht geweest op de geschiedenis van de huizen zoals die in de archieven kan worden teruggevonden en op de stilistische ontwikkeling van de gevels en de interieurs. Later is daar de bouwhistorische discipline bijgekomen, die juist de materiële aspecten van de oude gebouwen onder de loep neemt: de ontwikkeling in het materiaalgebruik, van de constructies en van de technieken waarmee de materialen bewerkt en de constructies samengesteld werden.

Aan twee Nederlandse steden kan een voortrekkersrol in het bouwhistorisch onderzoek van stadshuizen worden toegeschreven, namelijk Utrecht en 's-Hertogenbosch. In beide steden bestaat al meer dan dertig jaar een actieve monumentenzorg, waarin naast stadsarcheologen ook 'stadsbouwhistorici' werkzaam zijn. Naast de bouwhistorici van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is in die steden door jarenlang systematisch onderzoek de basis gelegd voor een brede kennis van historische materialen en constructies — en tegelijkertijd ook van de geschiedenis van beide steden.

Van Drunen heeft aan de wieg gestaan van de bouwhistorie in 's-Hertogenbosch en het stadskernonderzoek in die stad, geïnitieerd en uitgebouwd. Het lijvige boekwerk, een bewerking van zijn dissertatie aan de TU Delft, is het resultaat van ruim 30 jaar onderzoek. Het onderwerp behelst niet de gehele binnenstad, maar beperkt zich tot de oudste kern zoals die omstreeks 1200 bestond. Dit was het gebied rondom de Markt, omsloten door de eerste stadsmuur. Van Drunen reconstrueert de toestand in de zestiende eeuw wat betreft de bebouwing en het functioneren van die bebouwing. Maar ook gaat hij verder terug in de tijd: hij beschrijft de eerste stadsmuur uit de vroege dertiende eeuw (die op sommige plekken over de volle hoogte is behouden in huizen) en de verschillende stadhuizen, vleeshallen en lakenhallen sinds de stichting van de stad in de late twaalfde eeuw.

Uniek is de methodiek die Van Drunen heeft toegepast om tot dit resultaat te komen, namelijk het bouwblokonderzoek. Daarbij maakt hij gebruik van twee bronnen: de materiële of fysieke bron en de archivalische informatiebron. Uitgangspunt was het bouwhistorisch onderzoek van de bestaande panden, waarbij ouderdom, ontstaan en groei door middel van opmetingen en beschrijvingen nauwkeurig zijn vastgelegd. Waar oude panden in het recente verleden gesloopt waren, bleken de bouwsporen in de zijmuren vaak nog een schat aan gegevens op te leveren, zoals balkgaten van verdwenen vloeren. Soms echter kon fysieke informatie alleen nog aan archeologisch onderzoek ontleend worden. Omdat enkele schilderijen uit de zeventiende eeuw en later een